

KS. ŁUKASZ KRUCKI* – GNIEZNO

ARCHIDIAKONAT KRUSZWICKI W LATACH 1818-1821

KRUSZWICA ARCHDEACONRY IN THE YEARS 1818–1821

Abstract

The Archdeaconry of Kruszwica was an important element in the pre-partition structure of the Kuyavian-Pomeranian (Włocławek) Diocese. It connected the capital's Włocławek Archdeaconry with the Pomeranian Archdeaconry. The situation became more complicated as a result of the partitions when, as a result of the Congress of Vienna (1814–1815), the western part of Kuyavia was separated outside the borders of the Kingdom of Poland, with the diocesan capital, Włocławek, located in its territory. In the first place, efforts were made to ensure that the Kruszwica Archdeaconry was properly governed. By the will of the bishop of Włocławek, Franciszek Skarbek Malczewski, the bishop of Poznań, Teofil Gorzeński, became the administrator of the archdeaconry in 1817. After 1818, when the Holy See issued the bull *Ex imposita nobis* and finally separated the Kruszwica Archdeaconry from the mother diocese, he continued to hold this office until in 1821, by virtue of Pius VII's bull *De salute animarum*, he was appointed archbishop of Gniezno and Poznań. At that time, Kruszwica Archdeaconry was also incorporated into the Archdiocese of Gniezno, henceforth forming an integral part of it.

The period of 1818–1821 was a time of struggle for the Archdeaconry of Kruszwica to maintain its own confessional identity. The Prussian invader made efforts to Germanize and secularize western Kuyavia, but in these endeavours they encountered resistance from Polish society. The collegiate chapter of Kruszwica played an important role in defending Polishness, as did the clergy involved in pastoral work. The Catholic Church operating within the boundaries

---

* Ks. Łukasz Krucki – dr historii Kościoła, zastępca dyrektora Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie

e-mail: krucki@op.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2972-9113>

of Kruszwica Archdeaconry was additionally subjected to many repressions, such as the sequestration of church property, the suppression of religious orders and the restrictions applied to the Kruszwica chapter.

Keywords: Kruszwica Archdeaconry; Gniezno Archdiocese; Włocławek Diocese; pastoral ministry under partition; Kruszwica chapter; Church in the Prussian partition; Kruszwica

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

Archidiecezja kruszwicka stanowiła ważny element w przedrozbiorowej strukturze diecezji kujawsko-pomorskiej (włocławskiej). Łączyła ze sobą stoleczny archidiecezja włocławski z archidiecezją pomorską. Sytuacja skomplikowała się na skutek zaborów, gdy w wyniku postanowień kongresu wiedeńskiego (1814-1815) zachodnia część Kujaw znalazła się poza granicami Królestwa Polskiego (tzw. Kongresówki), na którego terenie mieściła się stolica diecezji – Włocławek. W pierwszym rządzie starano się zapewnić archidiecezji kruszwickiej odpowiedni zarząd. Z woli biskupa włocławskiego Franciszka Skarbka Malczewskiego w 1817 roku administratorem archidiecezji został biskup poznański Teofil Gorzeński. Po 1818 roku, gdy Stolica Apostolska wydała bullę *Ex imposita nobis* i ostatecznie odłączyła archidiecezję kruszwicką od macierzystej diecezji, nadal sprawował on ten urząd, aż w 1821 roku na mocy bulli Piusa VII *De salute animarum* został ustanowiony arcybiskupem gnieźnieńskim i poznańskim. Wówczas też archidiecezja kruszwicka została włączona do archidiecezji gnieźnieńskiej, stanowiąc odtąd jej integralną część.

Okres 1818-1821 był dla archidiecezji kruszwickiej czasem zmagania o utrzymanie własnej tożsamości konfesyjnej. Pruski zaborca czynił starania, by zgermanizować i zsekularyzować zachodnie Kujawy, ale w dążeniach tych napotkał na opór polskiego społeczeństwa. Istotną rolę w obronie polskości na tym terenie odegrała kruszwicka kapituła kolegiacka, jak i duchowieństwo zajmujące się duszpasterstwem. Ponadto Kościół katolicki funkcjonujący w granicach archidiecezji kruszwickiej został objęty wieloma represjami, np. sekwestracją dóbr kościelnych, kasatą zakonów oraz ograniczeniami zastosowanymi wobec kapituły kruszwickiej.

Słowa kluczowe: archidiecezja kruszwicka; archidiecezja gnieźnieńska; diecezja włocławska; duszpasterstwo pod zaborami; kapituła kruszwicka; Kościół w zaborze pruskim; Kruszwica

*****

Rozbiory Polski, które skutkowały wymazaniem Rzeczypospolitej Obojga Narodów z mapy politycznej świata, jak i zakończenie epoki napoleońskiej skłoniły Stolicę Apostolską do przeprowadzenia radykalnych zmian cyrkumskrypcyjnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Wprawdzie ostateczne decyzje odnoszące się do rozgraniczenia poszczególnych biskupstw podjęto po zakończeniu obrad kongresu wiedeńskiego (1814-1815), to jednak niebłaha w tej materii okazały się wcześniejsze ustalenia zawarte w tzw. konwencji petersburskiej z 1797 roku.

Wówczas to zaborcy Rzeczypospolitej uzgodnili, by terytorium żadnej diecezji nie wykraczało poza granice państwa, na którego obszarze znajdowała się stolica tegoż biskupstwa¹. Przyjęta w ten sposób zasada sprawiła, że istotnymi przeobrażeniami ustrojowymi i organizacyjnymi objęto większość diecezji na ziemiach historycznie polskich, szczytujących się nierzadko wielowiekową metryką i przez to mających ugruntowaną strukturę. Dojmującym przykładem wspomnianego procesu stała się reorganizacja terytorialna dwóch sąsiadujących ze sobą biskupstw – diecezji kujawsko-pomorskiej i archidiecezji gnieźnieńskiej. Pierwsza ze wspomnianych w 1818 roku na mocy bulli *Ex imposita nobis* uzyskała nie tylko nową nazwę (kaliska czyli kujawska, później kujawsko-kaliska), ale i terytorium w większości położone na południe w stosunku do obszaru poprzednio zajmowanego². Druga zaś – archidiecezja gnieźnieńska – w wyniku postanowień bulli *De salute animarum* z 1821 roku doznała także olbrzymich strat terytorialnych, gdyż utraciła aż 2/3 swojego przedzoborowego obszaru³. Do rangi symbolu zaprowadzonych wówczas zmian diecezjalnych urosło położenie archidiakonatu kruszwickiego, stanowiącego matecznik diecezji kujawsko-pomorskiej (do 1123-1124 określanej jako diecezja kruszwicka), który w wyniku cyrkumskrypcji podjętych przez papieża Piusa VII (1800-1823) został najpierw odłączony od diecezji kujawskiej i podporządkowany administracji biskupa poznańskiego (1818-1821), a następnie dołączony do archidiecezji gnieźnieńskiej jako rekompensata dla niej za poniesione straty, stanowiąc odtąd jej integralną część⁴.

Przeobrażenia, które dokonały się w latach 1818-1821 w odniesieniu do archidiakonatu kruszwickiego, stają się zasadniczym bodźcem skłaniającym do ich analizy. Są one bowiem symptomatyczne w odniesieniu do zmian organizacyjno-administracyjnych Kościoła w Polsce zaistniałych na skutek zaborów. Skłaniają one również do przyjrzenia się mniejszym kościelnym jednostkom terytorialnym, które doświadczały przemian geopolitycznych dotyczących Europy Środkowo-Wschodniej. Przedstawiony do tych badań archidiakonat kruszwicki jest niejako ku temu predestynowany. Został on bowiem objęty wszystkimi istotnymi zjawiskami, które zaciążyły nad Kościołem polskim pierwszej połowy XIX wieku. Nie powinno zatem dziwić, że celem niniejszego artykułu staje się ich wyszczególnienie i przeanalizowanie, by dostrzec ewentualne pozytywy, jak i wykazać przeważające je mankamenty.

¹ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 14-15.

² W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska. Studium historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011, s. 54.

³ Ł. Krucki, *Archidiecezja gnieźnieńska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej (od wieku XIX do początku XXI)*, „Kościół w Polsce. Dzieje i kultura”, 12 (2013) s. 89.

⁴ W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014, s. 30.

Archidiakonat kruszwicki w strukturze diecezji kujawsko-pomorskiej (do 1818 roku)

W celu pełniejszego uchwycenia tematyki podjętej w niniejszym artykule należy podkreślić fakt, iż terytorium diecezji kujawsko-pomorskiej okresu staropolskiego podzielone było na trzy archidiakonaty: włocławski, kruszwicki i pomorski. Pierwszy z wymienionych – archidiakonat włocławski, pełniący funkcję archidiakonatu stołecznego, powstał najprawdopodobniej w XII wieku i swoim obszarem obejmował teren o powierzchni 4200 km². W jego skład wchodziła wschodnia część Kujaw wraz ze stolicą diecezji Włocławkiem⁵. Archidiakonat włocławski podzielony był na siedem dekanatów, które skupiały łącznie 85 parafii⁶.

Drugi ze wspomnianych i najbardziej nas w tym miejscu interesujący – archidiakonat kruszwicki – zlokalizowany był w zachodniej części Kujaw i w początkowej fazie istnienia diecezji (tzw. diecezji kruszwickiej) mógł odgrywać rolę archidiakonatu stołecznego. Jego terytorium wynosiło 1784 km². Siedzibą archidiakona była kolegiata św. Piotra i Pawła w Kruszwicy⁷. W Kruszwicy funkcjonowały początkowo dwie kapituły – św. Wita oraz św. Piotra i Pawła. Pierwsza ze wspomnianych w czasach Władysława Jagiełły zanikła, pozostała jedynie kapituła kolegiacka św. Piotra i Pawła, która szczyliła się nawet znacznymi prawami odnoszącymi się do całej diecezji, ustępując jedynie kapitule katedralnej we Włocławku⁸.

Ze względu na swoją lokalizację archidiakonat kruszwicki łączył ze sobą dwa pozostałe archidiakonaty diecezji kujawsko-pomorskiej. Był więc kluczową strukturą w organizmie diecezjalnym. Także niebagatelne dla całego biskupstwa okazywało się chrześcijańskie, polityczne i militarne dziedzictwo Kruszwicy, uważanej już w czasach Mieszka I i Bolesława Chrobrego za jeden z ważniejszych grodów rodzącego się państwa polskiego⁹.

Do 1764 roku archidiakonat kruszwicki dzielił się na cztery dekanaty (kruszwicki, inowrocławski, raciąski i bydgoski). Po 1765 roku, gdy została od niego odłączona Bydgoszcz (zamieniona z archidiecezją gnieźnieńską na Wolbórz, w którym biskupi kujawsko-pomorscy mieli swoją tradycyjną siedzibę), archidiakonat dzielił się na trzy dekanaty: kruszwicki, inowrocławski oraz gniewkowski. Zaznaczyć przy tym należy, że dekanat kruszwicki został już w tym czasie umniejszony o dwie parafie – Gębice (pod zarządem norbertanina Ksawerego Janiszewskiego) i Ludzisko (pod zarządem ks. Mateusza Smólskiego), które zostały włączone do archidiecezji gnieźnieńskiej¹⁰.

⁵ *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 1, Wladislaviae 1881, s. 20-21.

⁶ Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej*, s. 27-28.

⁷ I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne”, 4 (1961) nr 1-4, s. 767-768.

⁸ W. Kujawski, *Zarys dziejów diecezji włocławskiej*, w: *Diecezja włocławska 2000*, Włocławek 2001, s. 36.

⁹ W. Dzieduszycki, *Kruszwica – piastowska domena nad Gopłem*, w: *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, red. M. Kobusiewicz, Poznań 2008, s. 404.

¹⁰ S. Chodyński, *Zamiana kościołów w 1765 r.*, „Kronika Diecezji Włocławskiej”, 7 (1913) s. 148-150; Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej*, s. 47.

Trzeci wreszcie – archidiaconat pomorski, położony na północ od archidiaconatu kruszwickiego, obejmował obszar o powierzchni 12 349 km² i rozciągał się na terenie Pomorza Gdańskiego. Był on dwukrotnie większy niż dwa pozostałe archidiaconaty razem wzięte, a przez to został podzielony na dziesięć dekanatów, liczących w sumie 86 parafii (1772)¹¹. Odmienna była również jego specyfika konfesyjna aniżeli ta, która panowała na Kujawach. Na Pomorzu bowiem mimo kontreformacyjnej działalności biskupów kujawsko-pomorskich prężnie rozwijało się innowierstwo, z luteranizmem na czele. Nie można przy tym zapominać, że archidiaconi pomorscy w imieniu biskupa kujawsko-pomorskiego (a ponieważ i króla Polski) dbali o utrzymanie stałego kontaktu między Pomorzem a Koroną¹². Pamiętali o tym Prusacy, którzy w 1821 roku przyczynili się do włączenia archidiaconatu pomorskiego w skład diecezji chełmińskiej, by pod rządami niemieckich biskupów uległ on szybkiej germanizacji¹³.

Spoglądając globalnie na archidiaconat kruszwicki jako element struktury diecezji kujawsko-pomorskiej, należy podkreślić, że pod względem obszaru stanowił on średniej wielkości jednostkę terytorialną, zajmując jedynie 9,75% powierzchni przedrozbiorowej diecezji kujawsko-pomorskiej, ale jego rangi nie mierzono obszarem. Był on rdzeniem diecezji, łączącym pozostałe komponenty strukturalne biskupstwa. Stanowił fundament, na którym została zbudowana tożsamość konfesyjna najstarszej diecezji na Kujawach. Pozostawał wreszcie wspomnieniem genezy biskupstwa, które według tradycji Długoszowej – zapisanej na kartach *Żywotów biskupów włocławskich* – miało brać swój początek właśnie z Kruszwicy, będącej siedzibą aż ośmiu legendarnych biskupów kujawskich¹⁴.

Położenie polityczno-kościelne archidiaconatu kruszwickiego po kongresie wiedeńskim

Na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego część Kujaw obejmująca m.in. Kruszwicę, Inowrocław i Gniewkowo znalazła się poza granicami Królestwa Polskiego (tzw. Kongresówki) i weszła w skład Wielkiego Księstwa Poznańskiego. To polityczne rozstrzygnięcie spowodowało, że poza granicami zaboru rosyjskiego znalazł się obszar diecezji kujawsko-pomorskiej, który stanowił, jak to już wspomniano, o jej historycznych początkach. Nim to jednak nastąpiło, biskup kujawsko-pomorski Franciszek Skarbek Malczewski postanowił wznowić jeszcze w 1815 roku działalność oficjalatu generalnego „dla Pomorza i Gdańska”, który funkcjonował uprzednio po I i II rozbiórze Polski, podporządkowując mu tym razem dodatkowo archidiaconat kruszwicki. Władzę na tym terenie w imieniu biskupa sprawował ks. Stanisław Rosołekiewicz, kapelan kaplicy królewskiej w Gdańsku¹⁵.

¹¹ Tenże, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiaconat pomorski*, Włocławek 2015, s. 16-17.

¹² Ł. Krucki, *Synod diecezjalny włocławski z 1589 roku*, Gniezno 2016, s. 20.

¹³ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, red. P. Czaplewski i in., Pelplin 1928, s. 19-21; A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, „Nasza Przeszość”, 34 (1971) s. 98-99.

¹⁴ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 10 (1965) s. 63-64.

¹⁵ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, ABMK, 20 (1970) s. 343.

Z chwilą wytyczenia na kongresie wiedeńskim stałych granic między zaborami niezbędne okazało się trwalsze rozwiązanie dotyczące funkcjonowania Kościoła, tym bardziej że 7 V 1817 roku namiestnik króla pruskiego zażądał od bp. F.S. Malczewskiego, by scedował władzę kościelną nad archidiaconatem kruszwickim na któregoś z biskupów rezydujących po pruskiej stronie granicy. Wobec tak postawionej sprawy ordynariusz kujawsko-pomorski ustanowił 18 VII 1817 roku bp. Tymoteusza Gorzeńskiego „(...) administratorem i oficjałem generalnym (...) w tej części diecezji kujawskiej, która znalazła się w granicach Wielkiego Księstwa Poznańskiego pod panowaniem króla Prus, a obejmującej cały archidiaconat kruszwicki”¹⁶. To posunięcie, choć może z pozoru budzić zdziwienie, podyktowane było względami natury kanonicznej i praktycznej. Przede wszystkim kurateli nad archidiaconatem kruszwickim nie zlecił arcybiskupowi metropolicie gnieźnieńskiemu Ignacemu Raczyńskiemu, naturalnemu ku temu hierarsze, gdyż ten od 1816 roku starał się o zwolnienie z obowiązków pasterskich i możliwość przejścia w stan spoczynku. Uzyskał na to zgodę w 1818 roku i po krótkim pobycie w Rzymie osiadł ostatecznie w Brzozowie nieopodal Przemyśla¹⁷. Jedynym zatem kandydatem w wielkopolskiej części zaboru pruskiego, którego można było wziąć pod uwagę, był wspomniany biskup poznański. Tym bardziej że omawianą sytuację traktowano jako tymczasową. W Rzymie nadal toczyły się rozmowy na temat kościelnej przyszłości terenów stanowiących do niedawna obszar Księstwa Warszawskiego, aczkolwiek Stolica Apostolska musiała dostosować się do oczekiwań państw zaborczych, jak i zaprowadzonego właśnie układu geopolitycznego.

Pierwszym istotnym wydarzeniem w tej dziedzinie okazało się promulgowanie bulli cyrkumskrypcyjnej *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818 roku, regulującej stosunki kościelne w całym Królestwie Polskim¹⁸. Jej wystawca dokładnie wyliczał miejscowości przynależne do każdej z diecezji, również diecezji kujawsko-pomorskiej, mającej odtąd nosić urzędową nazwę kaliskiej czyli kujawskiej¹⁹. Bulla z oczywistych względów nie wymieniała parafii ulokowanych na terenie trzech dekanatów: kruszwickiego, inowrocławskiego i gniewkowskiego, a więc wchodzących w skład archidiaconatu kruszwickiego wchłoniętego przez państwo pruskie.

Równie ważne dla poruszanego problemu stały się dyskusje podejmowane w Rzymie na temat przyszłości archidiecezji gnieźnieńskiej, która pozbawiona ordynariusza, była administrowana przez gnieźnieńskiego biskupa pomocniczego Marcina Siemieńskiego, wybranego przez Kapitułę Metropolitalną w Gnieźnie na urząd wikariusza kapitulnego²⁰. Przy tej okazji rozważano różne koncepcje.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od r. 1000 aż do r. 1821*, t. 4, Poznań 1891, s. 280.

¹⁸ Bulla „*Ex imposita nobis*” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 r., dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim, w: *Papieżstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 271-283; J. Kopiec, *Papież Pius VII i nowa sytuacja Kościoła po Kongresie Wiedeńskim*, „*Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*”, 18 (2019) s. 17.

¹⁹ Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 50-51.

²⁰ M. Aleksandrowicz, *Siemieński Marcin*, w: *Polscy kanoniści (wiek XIX i XX)*, cz. 2, L-Ż, oprac. J.R. Bar, Warszawa 1981, s. 162.

W pierwszym rządzie dążono do likwidacji archidiecezji gnieźnieńskiej, symbolu religijnej i narodowej tożsamości Polaków. Przeszkodą ku temu okazał się opór polskich środowisk patriotycznych, które nie dopuściły do zredukowania struktur Kościoła katolickiego w Wielkopolsce, ograniczając go tylko do jednej diecezji, diecezji poznańskiej. Nie zdecydowano się także na podporządkowanie arcybiskupstwa gnieźnieńskiego jako zwykłego biskupstwa podległego planowanej archidiecezji i metropolii wrocławskiej²¹. Na mocy bulli *De salute animarum* z 16 VII 1821 roku podjęto inną decyzję. Odtąd archidiecezja gnieźnieńska miała zostać złączona na zasadzie unii personalnej (*aeque principaliter*) z podniesioną do rangi archidiecezji archidiecezją poznańską. Rozwiązanie to zakładało, że odtąd obie wielkopolskie archidiecezje, w założeniu równorzędne sobie, zachowają odrębne urzędy centralne: konsystorz, kapituły katedralne, seminaria duchowne, biskupów pomocniczych, a w czasie wakatu również osobnych wikariuszy kapitulnych. Wspólny miał być jedynie ordynariusz²². Pierwszym arcybiskupem gnieźnieńskim i poznańskim został ustanowiony w 1821 roku dotychczasowy biskup poznański T. Gorzeński, od 1817 roku także administrator archidiakonatu kruszwickiego²³.

Przyjęte na mocy bulli *De salute animarum* rozwiązanie sprawiło, że archidiakonat kruszwicki spod administracji biskupa poznańskiego przeszedł pod zarząd arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego, stając się odtąd trwałym komponentem struktury terytorialnej archidiecezji gnieźnieńskiej. Dla ścisłości należy nadmienić, że do 1821 roku władzę na tym terenie w imieniu bp. Gorzeńskiego sprawował ks. Józef Dalski, oficjał walecki, ustanowiony z tej racji także prepozytem kruszwickiej kapituły kolegiackiej²⁴.

Lata 1818-1821 były burzliwe dla archidiakonatu kruszwickiego. Na ten stan wpłynęło wiele czynników: odcięcie od macierzystej diecezji kujawsko-pomorskiej, administracja biskupa poznańskiego oraz włączenie do archidiecezji gnieźnieńskiej. Odbicie tych przemian odnaleźć można chociażby w corocznych elenchach diecezjalnych. W schematyzmach wrocławskich archidiakonat kruszwicki wymieniany był do 1819 roku²⁵, w poznańskim jedynie na 1819²⁶, w gnieźnieńskich od 1822 roku²⁷.

²¹ Kumor, *Granice metropolii*, s. 355-356.

²² Bulla cyrkumskrypcyjna „*De salute animarum*” papieża Piusa VII, z dnia 16 lipca 1821 roku, w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 288-289.

²³ K. Lutyński, *Tymoteusz Gorzeński 1821-1825*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i w Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej*, red. F. Lenort, Poznań 1982, s. 95.

²⁴ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2, Poznań 1964, s. 243.

²⁵ *Ordo Divini officii [...] dioeceses Vladislaviensis pro Anno Domini 1819*, Varsavia [1818], k. nlb.

²⁶ *Ordo officii Divini ad usum dioeceses Posnaniensis pro Anno Domini 1819*, Posnaniae [1818], s. 106-109.

²⁷ *Directorium officii Divini [...] archidioecesis Gnesnensis pro Anno Domini 1822*, Posnaniae [1821], s. 86-89.

Tabela 1. Struktura archidiaconatu kruszwickiego w świetle schematyzmów diecezjalnych: wrocławskiego, poznańskiego i gnieźnieńskiego

Dekanat	Schematyzm wrocławski [1819]	Schematyzm poznański [1819]	Schematyzm gnieźnieński [1822]
kruszwicki	Chełmce Kościeszki Kruszwica Ostrowo k. Janikowa Ostrowo n. Gopłem Piaski Polanowce Rzadkwin Sławsk Wielki Stodoły Strzelno	Chełmce Kościeszki Ostrowo k. Janikowa Ostrowo n. Gopłem Piaski Polanowce Rzadkwin Sławsk Wielki Stodoły Strzelno	Chełmce Kościeszki Kruszwica Ostrowo k. Janikowa Ostrowo n. Gopłem Piaski Polanowce Rzadkwin Sławsk Wielki Stodoły Strzelno
inowrocławski	Dąbrówka Dźwierzchno Inowrocław Jaksice Kościelec Lisewo Liszkowo Łabiszyn Orłowo Pęchowo Tuczno	Dąbrówka Dźwierzchno Inowrocław Jaksice Kościelec Lisewo Liszkowo Łabiszyn Pęchowo Tuczno	Dąbrówka Dźwierzchno Inowrocław Jaksice Kościelec Lisewo Liszkowo Łabiszyn Pęchowo Tuczno
gniewkowski	Branno Brudnia Chlewiska Gniewkowo Góra Murzynno Ostrowo k. Gniewkowa Parchanie Pieranie Płonkowo Solec Szadłowice	Branno Brudnia Gniewkowo Góra Murzynno Ostrowo k. Gniewkowa Parchanie Pieranie Płonkowo Solec Szadłowice	Branno Brudnia Chlewiska Gniewkowo Góra Grabie Murzynno Ostrowo k. Gniewkowa Orłowo Parchanie Pieranie Płonkowo Podgórz Solec Szadłowice

Źródło: *Ordo Divini officii [...] dioecesis Vladislaviensis pro Anno Domini 1819, Varsavia [1818]*, k. nlb.; *Ordo officii Divini ad usum dioecesis Posnaniensis pro Anno Domini 1819, Posnania [1818]*, s. 99-103; *Directorium officii Divini [...] archidioecesis Gnesnensis pro Anno Domini 1822, Posnania [1821]*, s. 86-89

Analizując dane zawarte w tabeli 1, można zaobserwować rozbieżności w przynależności administracyjnej poszczególnych parafii dekanatów: kruszwickiego, inowrocławskiego i gniewkowskiego. Przedstawiony stan należy tłumaczyć „tymczasowością” w przyjętych rozwiązaniach i dopiero wykrystalizowanie się sytuacji po 1821 roku sprawiło, że omawiana struktura administracji Kościoła mogła się normalnie rozwijać pod rządami arcybiskupów gnieźnieńskich i poznańskich jako integralna część terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej. Proces ten postępował jednak powoli. W tym miejscu należy zaznaczyć, iż pozyskany w 1821 roku przez archidiecezję gnieźnieńską archidiaconat kruszwicki wymieniany był w corocznych elenchach jako ostatni, po archidiaconatach historycznie do niej przynależnych, burząc praktykowany we wspomnianych drukach porządek alfabetyczny poszczególnych archidiaconatów. Świadczyło to o indywidualnym podejściu do nabytków pozyskanych na mocy bulli *De salute animarum*. Sytuacja zmieniła się po 1868 roku, gdy za rządów abp. Mieczysława Halki Ledóchowskiego zrezygnowano z anachronicznego podziału na archidiaconaty, ograniczając podział archidiecezji jedynie do dekanatów i parafii. Odtąd też elenchy umiejscawiały dekanaty: gniewkowski, inowrocławski i kruszwicki w porządku alfabetycznym względem innych dekanatów archidiecezji gnieźnieńskiej. Powyższy stan można zatem potraktować jako symboliczne zakończenie procesu akomodacji interesującego nas obszaru w granicach archidiecezji gnieźnieńskiej²⁸.

Kapituła kolegiacka w Kruszwicy

O randze Kruszwicy jako ośrodka administracyjnego i duszpasterskiego może świadczyć fakt, że już w średniowieczu istniały w niej dwie kapituły – św. Wita (być może dawna katedralna) oraz św. Piotra i Pawła. Wprawdzie pierwsza ze wspomnianych zanikła w czasach panowania Władysława Jagiełły, druga prowadziła ożywioną działalność nieprzerwanie przez następne stulecia. Brała przez to udział w administracji terenowej diecezji oraz odgrywała istotną rolę jako ośrodek pastoralny i kulturalny.

W okresie rozbiorów kapituła kruszwicka została mocno uszczuplona. Nie zaprzestała jednak pełnić swoich statutowych celów. Skupiała zasłużonych dla Kujaw kapłanów z diecezji kujawsko-pomorskiej, wśród których znajdował się m.in. biskup pomocniczy włocławski Feliks Lewiński. Niewątpliwie kanonie kolegiaty kruszwickiej stanowiły intratny dochód i podnosiły prestiż duchowieństwa. Nie można jednak zapominać, że w zamian duchowni byli zobowiązani do określonych obowiązków: rezydencji, wspólnej służby Bożej oraz odbywania posiedzeń kapitulnych w uroczystość św. Piotra i Pawła (29 VI). O ile problematycznym okazywał się obowiązek rezydencji przy kolegiacie, gdyż kanonicy przebywali w różnych rejonach diecezji, to z pozostałych zobowiązań starali się wywiązywać, jeżeli nie osobiście, to przez wynajętego zastępcę. Priorytetem były niewątpliwie coroczne posiedzenia kapitulne, na które prałaci i kanonicy mimo różnych obowiązków starali się dotrzeć. Świadcstwa tegoż zachowały się

²⁸ Ł. Krucki, *Rubrycele i schematyzmy archidiecezji gnieźnieńskiej. Katalog druków przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, Gniezno 2016, s. 37.

m.in. w spisywanych na bieżąco *Acta Capituli* z lat 1779-1830²⁹. Wyjątkiem był kanonik Michał Langmesser, który przez kilka lat „żadnej o sobie nie czynił wiadomości”³⁰.

Tabela 2. Skład kapituły kolegiackiej w Kruszwicy w 1818 roku

Urząd w kapitule		Imię i nazwisko
Pralaci	prepozyt	Antoni Lewiński
	dziekan	Kazimierz Ostrowski
	archidiakon	Franciszek Pawłowski
	scholastyk	Szymon Cieński
	kustosz	Teodor Majewski
	kanclerz	Wojciech Barciszewski
Kanonicy		bp Feliks Lewiński
		Jakub Żynda
		Michał Langmesser
		Józef Dziegielewski
		Jan Świętecki
		Feliks Komorski
		Maciej Węsierski
		Michał Łancuski
		Stanisław Kalinowski
		Franciszek Więckiewicz
		Jakub Nowakowski
		Onufry Marszałowski
		Jan Schultz
	Józef Karas	

Źródło: *Ordo officii Divini ad usum dioeceseos Posnaniensis*, s. 106-107

Interpretując dane personalne zawarte w tabeli 2, należy stwierdzić, że w 1818 roku kapituła kolegiacka w Kruszwicy posiadała pełną obsadę. Jej stan odpowiadał statutom z 1780 roku, według których korporacja miała obejmować sześć prałatur i czternaście kanonii gremialnych³¹. Szybko jednak ten stan zaczął się zmieniać. W 1819 roku zmarł ks. Antoni Lewiński, prepozyt kapitulny i jednocześnie proboszcz inowrocławski. Na urządzie zastąpił go ks. Dalski, proboszcz w Wałczu i Człopie oraz oficjał walecki³². Duchowny ten, będąc kapłanem diecezji poznańskiej, z mandatu bp. Gorzeńskiego, zarządzał archidiaconatem kruszwickim do czasu włączenia go w struktury archidiecezji gnieźnieńskiej, co już zostało wspomniane.

²⁹ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Akta Kapituły Kruszwickiej (A.Cap.Kr), sygn. 5: *Acta Capituli 1779-1830*.

³⁰ AAG, Akta Kurii Metropolitalnej II 92 (dalej: AKM II 92), sygn. 1, k. 29v.

³¹ Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 332.

³² Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 243.

W 1820 roku ks. Franciszek Pawłowski zwolnił urząd archidiacona kapitulnego i objął probostwo w Izbicy Kujawskiej, ulokowanej na terenie diecezji kujawsko-kaliskiej. W roku następnym został dodatkowo dziekanem kapituły katedralnej we Włocławku, następnie biskupem pomocniczym warszawskim (1827-1829) oraz koadiutorem (1829-1836) i ordynariuszem płockim (1836-1852)³³. Na wakujące miejsce prałackie po ks. F. Pawłowskim nie ustanowiono już kolejnego archidiacona. Odtąd archidiaconia kapitulna na trwałe wakowała. Podobnie rzecz się miała z trzema innymi godnościami prałackimi w kapitule kruszwickiej: dziekanem, kustoszem i kanclerzem, o czym w 1831 roku informował abp. Marcina Dunina kanonik Maciej Węsierski³⁴.

Nie lepiej przedstawiała się sytuacja z poszczególnymi kanoniami. Na skutek pruskiej polityki kasacyjnej, zmierzającej do umniejszenia pozycji kapituły kolegiackiej w Kruszwicy, ks. Kazimierz Ostrowski został pozbawiony prałatury dziekańskiej. Otrzymał w zamian pierwszą kanonię, po ustępującym z niej w 1819 roku F. Lewińskim, biskupie pomocniczym włocławskim. Tenże w 1818 roku został ustanowiony ordynariuszem diecezji janowskiej czyli podlaskiej i w czerwcu 1819 roku objął wspomniane biskupstwo³⁵.

Pochodzący z grudnia 1831 roku, *Wykaz wakujących w czasie obecnym prałatur i kanonii przy Prześwietnej Kolegiacie Kruszwickiej* omawia trudne położenie korporacji kanonickiej z Kruszwicy. Z treści tego dokumentu dowiadujemy się, że w 1824 roku zmarł ks. Jakub Żynda, a kanonii po nim nie obsadzono. Podobnie rzecz się miała z tą, którą wcześniej zajmował ks. M. Langmesser. Do „Polski”, czyli Królestwa Polskiego, wyjechał na stałe ks. Jan Świątecki. W 1830 roku zmarł ks. Feliks Komorski. Z różnych powodów opustoszały także kanonie zajmowane przez Michała Łańcuskiego, Franciszka Więckiewicza, Jakuba Nowakowskiego, Onufrego Marszałkowskiego oraz Jana Schultza³⁶.

Pozostali kanonicy borykali się z problemem egzekucji należnych im dochodów, pruską polityką wyznaniową oraz nieustannymi zamiarami zaborcy, by kapitułę kruszwicką ostatecznie zlikwidować, a nie tylko ograniczyć liczbę jej członków. Budziła ona skojarzenia z dawną świętością Polski i urastała przez to do rangi symbolu narodowej tożsamości³⁷. Ostatecznie kapitułę kruszwicką udało się zachować przez cały okres niewoli narodowej, stanowiła ona jednak tylko wspomnienie dawnej świętości. Od czasów abp. Leona Przyłuskiego (1848-1865) jej skład osobowy ograniczał się tylko do jednego prałata i dwóch kanoników³⁸.

³³ B. Kumor, *Pawłowski Franciszek*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 25, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. 496-497.

³⁴ AAG, AKM II 92, sygn. 1, k. 29.

³⁵ M. Manteufflowa, *Lewiński Feliks*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 17, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 241.

³⁶ AAG, AKM II 92, sygn. 1, k. 29v.

³⁷ A. Szudrowicz, *Kapituła kruszwicka. W tysiąclecie powołania biskupstwa w Kruszwicy*, Kruszwica 2013, s. 143.

³⁸ S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 101.

Duszpasterstwo

Istotnym elementem kształtującym obraz archidiaconatu kruszwickiego w tym trudnym dla niego momencie dziejowym było duszpasterstwo. Przywołując za *Encyklopedią katolicką* klasyczną definicję duszpasterstwa, należy stwierdzić, że jest to „(...) zorganizowana działalność zbawcza Kościoła, polegająca na służbie wobec człowieka, głoszeniu Słowa Bożego, sprawowaniu Eucharystii i sakramentów oraz interpersonalnych kontaktach religijnych wspomaganych chrześcijańskim świadectwem życia”³⁹. Kościół, chcąc realizować powierzone mu zadania, musi opierać się na istniejących strukturach. Podmiotem szczególnym w tym dziele jest parafia. Należy zatem przeanalizować stan parafii archidiaconatu kruszwickiego, ich obsadę oraz oddziaływanie na wiernych.

Jak już wspomniano, archidiaconat kruszwicki w latach 1818-1821 składał się z trzech dekanatów: kruszwickiego, inowrocławskiego i gniewkowskiego. Każdy z nich obejmował jednak różną liczbę parafii, co obrazuje tabela 3.

Tabela 3. Obsada parafii archidiaconatu kruszwickiego w 1821 roku

Dekanat	Parafia	Duchowieństwo	
		imię i nazwisko	urząd/godność
kruszwicki	Chełmce	Benon Pawlikowski	kuratus ⁴⁰
	Kościeszki	Jan Barbarowicz	kuratus
	Kruszwica	Franciszek Marszał	wikariusz
		Jan Słynowicz	wikariusz
	Ostrowo k. Strzelna	Wawrzyniec Dembowski	kuratus
	Ostrowo n. Gopłem	Feliks Komorski	kuratus/kanonik kruszwicki
	Piaski	Józef Wypiejewski	kuratus
	Polanowice	Maciej Arkuszewski	komendarz ⁴¹
	Rzadkwın	Ksawery Białaszewicz	kuratus
	Sławsk	Józef Markiewicz	kuratus
	Stodoły	Józef Karaś	kuratus i dziekan foralny
	Strzelno	Fryderyk Bielecki OP	prepozyt ⁴² /infulat
Adrian Wydrzyński OP		penitencjarz	
Placyd Kaniewicz OSB		wikariusz	

³⁹ R. Niparko, *Duszpasterstwo*, w: *Encyklopedia katolicka* (dalej: EK), t. 4, red. R. Łukaszyk i in., Lublin 1983, kol. 389.

⁴⁰ Kuratus – zarządca samodzielnej placówki duszpasterskiej z określonym terytorium i własną kaplicą, który na mocy dekretu biskupa posiadał pod względem praw i obowiązków władzę proboszcza. Kuratus zobowiązany był do podejmowania systematycznego duszpasterstwa. Zob. J. Warmiński, *Kuracja*, w: EK, t. 10, red. E. Ziemann, Lublin 2004, kol. 240.

⁴¹ Komendarz – duchowny, któremu władza kościelna przekazała w zarząd parafię, z prawem czerpania dochodu z beneficjów większych (konsystorskich). Zob. E. Gigilewicz, *Komendacja*, w: EK, t. 9, red. B. Migut, Lublin 2002, kol. 439.

⁴² Prepozyt – proboszcz kolegiaty lub większego probostwa, przy którym zazwyczaj funkcjonowały beneficja proste. Zob. S. Tymoszyk, *Prepozyt*, w: EK, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 368.

inowrocławski	Dąbrówka	Konstantyn Budziński	komendarz w Łabiszynie
	Dźwierzchno	Józef Dzięgielewski	kuratus w Tucznie
	Inowrocław	Maciej Szulc	prepozyt
		Kazimierz Chrabkowski	wikariusz
		Placyd Sianiawski OCist	wikariusz
	Jaksice	Antoni Fijałkowski	kuratus/kanonik katedralny kujawski
	Kościelec	Maciej Węsierski	prepozyt i dziekan foralny
		Jakub Śmiechowicz	wikariusz
	Lisewo	Celestyn Szware SOCist	komendarz
	Liszkowo	Onufry Marszałkowski	kuratus
	Łabiszyn	Konstantyn Budziński	kuratus
	Pęchowo	–	filia Lisewa
Tuczno	Józef Dzięgielewski	kuratus/kanonik kruszwicki	
gniewkowski	Branno	Mateusz Odorowski	kuratus w Murzynnie
	Brudnia	Jakub Nowakowski	kuratus
	Chlewiska	Jakub Nowakowski	kuratus w Brudni
	Gniewkowo	Kazimierz Ostrowski	prepozyt, dziekan/kanonik kruszwicki
	Góra	Stanisław Modłkowski	kuratus
		Józef Pedynkiewicz	kapelan
	Grabie	Józef Męczyński	kuratus
	Murzynno	Mateusz Odorowski	kuratus
	Orłowo	Józef Januszewski	kuratus
	Ostrowo	Wawrzyniec Śmielkiewicz	kuratus
	Parkanie	Piotr Schmidt	kuratus
	Pieranie	Jakub Bewicz	kuratus
	Płonkowo	Józef Piaskowski	kuratus/kanonik honorowy kruszwicki
	Podgórz	Józef Januszewski	kuratus
	Solec	Antoni Szkupiewski	komendarz
	Szadłowice	Stanisław Kalinowski	kuratus

Źródło: *Directorium officii Divini* [...] *archidioecesis Gnesnensis*..., s. 86-89

Analizując dane zawarte w tabeli 3, należy zauważyć, że największym dekanatem pod względem liczby parafii był dekanat gniewkowski. Obejmował piętnaście parafii. Na drugim miejscu uplasował się dekanat kruszwicki z jedenastoma parafiami. Trzecim pozostawał dekanat inowrocławski z dziesięcioma parafiami.

Zdecydowana większość parafii archidiakonatu kruszwickiego posiadała swojego duszpasterza. Jedynie parafia Pęchowo przekształcona została w filię nieodległej parafii w Lisewie (obie w dekanacie inowrocławskim). Cztery parafie

podporządkowane zostały władzy innych proboszczów na zasadzie unii personalnej. Były to: Dąbrówka i Łabiszyn (dekanat inowrocławski), Dźwierzchno i Tuczno (dekanat inowrocławski), Branno i Murzynno (dekanat gniewkowski) oraz Chlewiska i Brudnia (dekanat gniewkowski). Z jednej strony stanowiło to dla wzmiankowanych parafii niedogodność objawiającą się brakiem stałego duszpasterza, z drugiej jednak strony wymienionym wspólnotom parafialnym umożliwiło zachowanie swojego bytu narażonego na redukcję do pozycji filialnej. Tym bardziej że parafie te były wspólnotami niewielkimi, chociaż o unormowanym statusie materialnym wynikającym z prawa patronatu.

Na prowadzone duszpasterstwo niewątpliwym wpływ miał charakter miejski lub wiejski parafii. Łącznie w archidiakonacie kruszwickim ulokowanych było 36 wspólnot parafialnych. Na tę liczbę przypadało jedynie siedem parafii miejskich. Były to: Gniewkowo, Inowrocław, Kruszwica, Łabiszyn, Podgórz, Solec, Strzelno. Wielkość wspomnianych miast była jednak zróżnicowana. Obok największych: Inowrocławia, Kruszwy oraz Strzelna były i takie, które niewiele różniły się od wsi (np. Solec). W największych miastach archidiakonatu proboszczów wspomagali wikariusze. Zdarzały się jednak sytuacje, jak chociażby w Kruszwicy, że zastępowali oni w obowiązkach nieobecnego na miejscu rządcę parafialnego.

Priorytetem w prowadzonym duszpasterstwie była kwestia szafowania sakramentów. Na podstawie ksiąg ochrzczonych i zaślubionych wytworzonych przez kancelarie parafialne archidiakonatu kruszwickiego można stwierdzić, że ciągłość duszpasterstwa w zakresie sakramentalnym nie została zachwiana⁴³. Również księgi zmarłych, świadczące o dokonywanych pochówkach, nie wykazują luk. Można więc domniemywać, że przeobrażenia polityczne, jak i administracyjne, zwłaszcza w ujęciu kościelnym, nie wpłynęły zbyt mocno na życie sakramentalne wiernych.

Choć nie dysponujemy wystarczającymi ku temu źródłami, to możemy przypuszczać, że kapłani starali się zapewnić wiernym warunki do rozwoju życia duchowego. W tym celu oprócz szafowania sakramentów przewodniczyli liturgiom oraz organizowali nabożeństwa okresowe. Zasadniczym miejscem posługi duszpasterskiej były kościoły parafialne oraz kaplice sukursalne.

W omawianym okresie na terenie archidiakonatu kruszwickiego wydatnie ograniczono jednak oddziaływanie klasztorów męskich i żeńskich. Przyczyniła się do tego pruska polityka kasacyjna prowadzona wobec zakonów. Jej przykładem może być sytuacja dotycząca norbertanki w Strzelnie. Już po I rozbiórce Polski Strzelno znalazło się w granicach monarchii Hohenzollernów. Dobra klasztorne zostały wówczas przejęte przez państwo. W okresie Księstwa Warszawskiego dodatkowo rozebrano trzy skrzydła klasztoru. Romańską rotundę pw. św. Prokopa zamieniono w stajnię oraz spichlerz. Dopelnieniem tragicznego losu klasztoru strzeleńskiego stała się jego kasata przeprowadzona w 1834 roku⁴⁴.

Pruska polityka obostrzeń sprawiła, że duchowieństwo zakonne skupiło się na pracy duszpasterskiej w określonych parafiach. Dominikanie Fryderyk Bielecki i Adrian Wydrzyński posługiwali w Strzelnie. Pierwszy ze wspomnianych był

⁴³ Księgi te obecnie są przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie, w zespole Archiwa Parafialne.

⁴⁴ I. Czechowski, *Historia kościołów strzeleńskich*, Strzelno 1929, s. 11-12.

miejscowym prepozytem, drugi penitencjarzem. Wspomagał ich jako wikariusz benedyktyn o. Placyd Kaniewicz. Cysters o. Placyd Sianiawski był wikariuszem w Inowrocławiu, a inny przedstawiciel tego zakonu o. Celestyn Szware sprawował urząd komendarza w Lisewie. Łącznie zatem na 38 kapłanów zaangażowanych duszpastersko na terenie archidiakonatu kruszwickiego pięciu było przedstawicielami zakonów. Chociaż stanowiło to zaledwie 13% ogółu posługujących kapłanów, jednak ich pomoc okazała się istotna w omawianym okresie z powodu niedostatków w klerze diecezjalnym. Tym bardziej że zakonnicy związani byli z ośrodkami miejskimi, a jedynie jeden zajmował urząd komendarza w parafii wiejskiej (Lisewo).

Działalność duszpasterską kapłanów wspomagały zapewne także różnego rodzaju bractwa modlitewne, czyli konfraternie, które za podstawowy cel swojej działalności przyjmowały ożywienie życia religijnego⁴⁵. Miały one na tym terenie bogatą tradycję i nie zanikły pod wpływem obostrzeń politycznych. Bractwa związane były głównie z ośrodkami miejskimi, zwłaszcza Strzelnem i Kruszwicą. Dla przykładu, w pierwszym ze wspomnianych miast funkcjonowały trzy konfraternie posiadające metrykę jeszcze przedrozbiorową. Były to bractwa: św. Anny (od 1593)⁴⁶, różańcowe (od 1762) oraz Najświętszego Imienia Jezus (od 1787)⁴⁷. Dowodzi to żywotności tych organizacji oraz nieulegania pruskim rządóm zmierzającym do sekularyzacji przestrzeni życia społecznego. Mimo obostrzeń każde z bractw starało się zrealizować z góry określony cel oraz pozyskiwać nowych członków gotowych angażować się w działalność pietystyczną, charytatywną i stanową, o czym świadczą księgi brackie wspomnianych konfraterni.

W duszpasterstwie parafialnym ważne miejsce zajmowała katechizacja. Między innymi z tego powodu organizowano w parafiach szkoły parafialne. W archidiakonacie kruszwickim szkół było jednak niewiele. W końcu XVIII wieku wizytacje biskupie wymieniały szkoły w Kościelcu i Liszkowie (dekanat inowrocławski). W parafii Stodoły szkoła powstała z inicjatywy władz pruskich⁴⁸. Naukę w szkołach parafialnych prowadził zazwyczaj tylko jeden nauczyciel, przez to system nauczania nie przedstawiał wysokiego poziomu⁴⁹.

Ważna od strony duszpasterskiej okazywała się opieka Kościoła nad ubogimi, kalekami, chorymi i podróżnymi. Realizowana była w parafialnych szpitalach pełniących funkcję przytułków. Mimo niesprzyjających uwarunkowań zdarzały się w tym okresie przypadki nawet nowych fundacji tychże instytucji. Dla przykładu można przywołać chociażby aktywność infulata i proboszcza w Strzelnie Jakuba

---

⁴⁵ K. Kuźmak, *Bractwo kościelne, konfraternia*, w: EK, t. 2, red. R. Łukaszyk, Lublin 1976, kol. 1013-1020.

⁴⁶ AAG, Akta Parafialne 48 (dalej: AP 48), sygn. 33, Księga bracka 1593-1938.

⁴⁷ AAG, AP 48, sygn. 34, Liber Confraternitatis Sacratissimi Rosarii B.V.M. 1762-1938; Liber Confraternitatis Sanctissimi Nominis Jesu 1787.

⁴⁸ S. Litak, *Edukacja początkowa w polskich szkołach w XIII-XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 103.

⁴⁹ T. Nowicki, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011, s. 256.

Nowackiego, który w 1816 roku ufundował i uposażył nowy szpital parafialny⁵⁰. Większość z istniejących szpitali znajdowała się jednak w trudnym położeniu materialnym, a budynki, zazwyczaj drewniane, domagały się naglącej naprawy⁵¹.

Zakończenie

Przedstawiona problematyka odnosząca się do funkcjonowania archidiakonatu kruszwickiego po zakończeniu obrad kongresu wiedeńskiego nie wyczerpuje wszystkich zagadnień z tą kwestią związanych. Pozwala jednak ukazać, iż kohabitacja z pruskim zaborcą była rzeczywistością trudną i nieprzewidywalną. Wpływała bowiem na nią zarówno dynamicznie zmieniająca się sytuacja geopolityczna, jak i aktualna wola panującego. Realia te wymogły na zarządzających archidiakonatem kruszwickim hierarchach – F.S. Malczewskim i T. Gorzeńskim podjęcie walki, by uratować to, co się tylko da, z dotychczasowego stanu posiadania Kościoła. Zmagania te uwidoczniły się zwłaszcza na odcinku utrzymywania łączności z odłączonym od diecezji kujawsko-pomorskiej terytorium (do 1818), a później w zapewnieniu mu swobodnej egzystencji podczas skomplikowanego procesu transformacji, zwieńczonego włączeniem do archidiecezji gnieźnieńskiej (1821). Niemalą rolę w tych zmaganiach odegrała kapituła w Kruszwicy. Jej kanonicy starali się utrzymać polską tradycję oraz tożsamość regionu, co skutkowało represjami pruskiego establishmentu, przejawiającymi się w umniejszeniu kanonikom przysługujących im praw i dochodów oraz redukowaniu liczby prałatur i kanonii.

Mimo pruskich obostrzeń w archidiakonacie kruszwickim prowadzone było regularne duszpasterstwo parafialne, a wierni przystępowali do sakramentów. Działalność Kościoła na Kujawach uniemożliwiła Prusom przeprowadzenie zaplanowanej na szeroką skalę germanizacji wymierzonej w byt narodowy Polaków.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

Akta Kurii Metropolitalnej II 92, sygn. 1, Generalia-Kapituła-Kolegiata 1829-1893.

Akta Parafialne 48, sygn. 33: Księga bracka 1593-1938.

Akta Parafialne 48, sygn. 34: Liber Confraternitatis Sacratissimi Rosarii B.V.M. 1762-1938;
Liber Confraternitatis Sanctissimi Nominis Jesu 1787.

Archiwum Kapituły Kruszwickiej, sygn. 5, Acta Capituli 1779-1830

---

⁵⁰ Z.H. Kuźniewska, *Działalność charytatywna w archidiakonatach kruszwickim i włocławskim diecezji kujawskiej i pomorskiej*, Włocławek 2015, s. 216.

⁵¹ Tamże, s. 227.

Źródła drukowane

- Bulla cyrkumskrypcyjna „De salute animarum” papieża Piusa VII, z dnia 16 lipca 1821 roku*, w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 286-297.
- Bulla „Ex imposita nobis” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 r., dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim*, w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 271-283.
- Directorium officii Divini [...] archidioecesis Gnesnensis pro Anno Domini 1822*, Posnaniae [1821].
- Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 1, Wladislaviae 1881.
- Ordo Divini officii [...] dioeceseos Wladislaviensis pro Anno Domini 1819*, Varsavia [1818].
- Ordo officii Divini ad usum dioeceseos Posnaniensis pro Anno Domini 1819*, Posnaniae [1818].

Opracowania

- Aleksandrowicz Marian, *Siemieński Marcin*, w: *Polscy kanoniści (wiek XIX i XX)*, cz. 2, L-Ż, oprac. J.R. Bar, Warszawa 1981, s. 161-162.
- Chodyński Stanisław, *Zamiana kościołów w 1765 r.*, „Kronika Diecezji Włocławskiej”, 7 (1913) s. 148-150.
- Czechowski Ignacy, *Historia kościołów strzełińskich*, Strzelno 1929.
- Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, red. P. Czaplewski i in., Pelplin 1928.
- Dzieduszycki Wojciech, *Kruszwica – piastowska domena nad Gopłem*, w: *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, red. M. Kobusiewicz, Poznań 2008, s. 397-427.
- Gigilewicz Edward, *Komendacja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. B. Migut, Lublin 2002, kol. 439-440.
- Kopiec Jan, *Papież Pius VII i nowa sytuacja Kościoła po Kongresie Wiedeńskim*, „Kościół w Polsce. Dzieje i kultura”, 18 (2019) s. 17-24.
- Korytkowski Jan, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od r. 1000 aż do r. 1821*, t. 4, Poznań 1891.
- Kozierowski Stanisław, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934.
- Krucki Łukasz, *Archidiecezja gnieźnieńska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej (od wieku XIX do początku XXI)*, „Kościół w Polsce. Dzieje i kultura”, 12 (2013) s. 87-114.
- Krucki Łukasz, *Rubrycele i szematyzmy archidiecezji gnieźnieńskiej. Katalog druków przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, Gniezno 2016.
- Krucki Łukasz, *Synod diecezjalny włocławski z 1589 roku*, Gniezno 2016.
- Kujawski Witold, *Diecezja kujawsko-kaliska. Studium historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011.
- Kujawski Witold, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiaconat pomorski*, Włocławek 2015.
- Kujawski Witold, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiaconaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014.
- Kujawski Witold, *Zarys dziejów diecezji włocławskiej*, w: *Diecezja włocławska 2000*, Włocławek 2001, s. 15-53.

- Kumor Bolesław, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 20 (1970) s. 253-374.
- Kumor Bolesław, *Pawłowski Franciszek*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 25, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. 496-497.
- Kumor Bolesław, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980.
- Kuźmak Krystyna, *Bractwo kościelne, konfraternia*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. R. Łukaszyk i in., Lublin 1976, kol. 1013-1020.
- Kuźniewska Zofia Hanna, *Działalność charytatywna w archidiakonatach kruszwickim i wrocławskim diecezji kujawskiej i pomorskiej*, Włocławek 2015.
- Librowski Stanisław, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 10 (1965) s. 35-206.
- Liedtke Antoni, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, „Nasza Przeszość”, 34 (1971) s. 59-116.
- Litak Stanisław, *Edukacja początkowa w polskich szkołach w XIII-XVIII wieku*, Lublin 2010.
- Lutyński Konrad, *Tymoteusz Gorzeński 1821-1825*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i w Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej*, red. F. Lenort, Poznań 1982, s. 83-101.
- Manteufflowa Maria, *Lewiński Feliks*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 17, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 241.
- Niparko Romuald, *Duszpasterstwo*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. R. Łukaszyk i in., Lublin 1983, kol. 389.
- Nowacki Józef, *Dzieje archidiecezji poznańskiej w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2, Poznań 1964.
- Nowicki Tomasz, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji wrocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011.
- Subera Ignacy, *Terytorium diecezji wrocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne”, 4 (1961) nr 1-4, s. 767-768.
- Szudrowicz Alojzy, *Kapituła kruszwicka. W tysiąclecie powołania biskupstwa w Kruszwicy*, Kruszwica 2013.
- Tymosz Stanisław, *Prepozyt*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 368.
- Warmiński Jan, *Kuracja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. E. Ziemann, Lublin 2004, kol. 239-240.